MINTAQA EKSPORTINI SAMARALI OSHIRISHNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Raximov To‘xtabek Jumaboyevich
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat Universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi mudiri, Iqtisodiyot fanlari doktori
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8658-8946
E-mail: tuxtabek.r@urdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada mintaqa eksport salohiyatini oshirishning nazariy va uslubiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida mintaqaviy eksportni rivojlantirishga ta’sir etuvchi iqtisodiy, institutsional va strukturaviy omillar o‘rganiladi. Shuningdek, eksport faoliyatini samarali boshqarish, mahsulot va xizmatlarni diversifikatsiya qilish, mintaqaviy resurslarni optimal taqsimlash hamda raqobatbardoshlikni oshirish bo‘yicha nazariy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari mintaqaviy eksport siyosatini takomillashtirish va milliy iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: mintaqa eksport salohiyati, nazariy-uslubiy asoslar, eksport samaradorligi, institutsional omillar, tarkibiy omillar, diversifikatsiya, raqobatbardoshlik, mintaqaviy rivojlanish.

Аннотация. В статье анализируются теоретические и методологические основы повышения регионального экспортного потенциала. В рамках исследования изучаются экономические, институциональные и структурные факторы, влияющие на развитие регионального экспорта. Кроме того, разрабатываются теоретические рекомендации по эффективному управлению экспортной деятельностью, диверсификации продукции и услуг, оптимальному распределению региональных ресурсов и повышению конкурентоспособности. Результаты исследования направлены на совершенствование региональной экспортной политики и оказание положительного влияния на национальный экономический рост.

Ключевые слова: региональный экспортный потенциал, теоретические и методологические основы, эффективность экспорта, институциональные факторы, структурные факторы, диверсификация, конкурентоспособность, региональное развитие.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations for enhancing regional export potential. The study examines economic, institutional, and structural factors influencing the development of regional exports. Additionally, theoretical recommendations are developed for effective export management, diversification of products and services, optimal allocation of regional resources, and enhancement of competitiveness. The research findings are

ISSN 3030-3907

aimed at improving regional export policy and positively impacting national economic growth.

Keywords: regional export potential, theoretical and methodological foundations, export efficiency, institutional factors, structural factors, diversification, competitiveness, regional development.

Kirish.

Eksport — bu tovarlar yoki kapitalni chet elga chiqarish jarayonidir. Eksport obyekti sifatida tovarlar va xizmatlar bo‘lishi mumkin. Eksport subyektlari turli mulkchilik shaklidagi tijorat korxonalari, jismoniy shaxslar, davlat va notijorat tashkilotlari bo‘lishi mumkin. Eksport salohiyati barcha darajadagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarga xosdir, ya’ni korxona, sanoat tarmog‘i, mamlakat ichidagi mintaqa, milliy iqtisodiyot yoki bir nechta davlatlarning tashqi savdo guruhlari o‘z faoliyatida birinchi navbatda eksportni rivojlantirish orqali amalga oshiradi.

Mamlakat eksport salohiyati odatda alohida tarmoqlar, xususan, sanoatning tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalari orqali shakllanadi, sanoatning eksport salohiyati esa alohida korxonalarning eksport imkoniyatlariga asoslanadi. Shuningdek, eksport salohiyati jahon bozorida sotish uchun mo‘ljallangan mahsulotlarning raqobatbardoshligi bilan bevosita bog‘liqdir. Milliy raqobatbardoshlik uch bosqichli tuzilishga ega ekanligini hisobga olsak, mamlakat, viloyat va alohida korxonalarning jahon bozorida mahalliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish va milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini kuchaytirish o‘rtasida yaqin bog‘liqlik mavjud.

Eksport salohiyati subyektda mavjud bo‘lgan resurslarning (ishlab chiqarish, moliyaviy, mehnat va boshqalar) miqdoriy, sifat jihatidan, tarkibiy holati bilan tavsiflanadi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi, belgilangan maqsadlarga erishish uchun zaxiralarni ma’lum vaqt ichida safarbar qilish qobiliyati, eksport potensiali tarkibiy qismlari va ularning ulanish aloqalarini oshirish va takomillashtirish imkoniyati shular jumlasidandir. Bundan tashqari, “eksport salohiyati” ta’rifi quyidagi darajadagi aloqalar va munosabatlarni o‘z ichiga oladi:

birinchidan, korxonang rivojlanishi natijasida to‘plangan mavjud xususiyatlar to‘plami sifatida aks ettiradigan aloqalar va munosabatlar;

ikkinchidan, zamonaviyni tavsiflovchi aloqalar va munosabatlar mavjud bo‘lgan barcha imkoniyatlarga xos (qobiliyatlar) eksport faoliyati;

uchinchidan, kelajakka yo‘naltirilgan va eksport faoliyati jarayonida mavjud imkoniyatlarni amalga oshirish hamda qo‘shimcha kuchlar sifatida yangi imkoniyatlarni yaratishga imkon beradigan aloqalar va munosabatlar amalga oshirilishi mumkin.

Zamonaviy davr iqtisodiyotdagi iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar, davom etayotgan keng ko‘lamli global o‘zgarishlar, sanksiyalar natijasida har bir

ISSN 3030-3907

mamlakat uchun jahon bozorining bir qismini yo‘qotishi bilan tavsiflanadi. Bu esa raqobatga xos yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqish zarurligini keltirib chiqardi. Shu orqali tashqi savdo va xorijiy yetkazib beruvchilar va iste’molchilar bilan o‘zaro munosabatlar amalga oshiriladi. Hozirgi sharoitga moslashish yo‘nalish sifatida davlat, hudud va korxonaning eksport salohiyatiga yondashuvni o‘zgartirish edi. Tashqi savdo faoliyatini shakllantirish va xalqaro bozorda raqobatlashish uchun eksport salohiyatini rivojlantirish davlatni rivojlantirishning dolzarb vazifasiga aylanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Davlatning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini va siyosiy ta’sirini oshirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri uning tashqi aloqalari va savdo munosabatlaridir. Bu esa tashqi savdoni rivojlantirish imkonini beradi. Ushbu jarayonda korxonalarning eksport salohiyati, uni boshqarish, shakllantirish va rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Eksport salohiyati davlat siyosatini rivojlantirishning muhim yo‘nalishi bo‘lib, u milliy iqtisodiyotning o‘sishi, raqobatbardoshligi va jahon miqyosidagi ahamiyatining ko‘rsatkichidir. Shu sababli, eksport salohiyatining mohiyatini va shakllanish xususiyatlarini aniqlash uni rivojlantirish metodologiyasini takomillashtirish imkonini beradi.

Ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi eksport salohiyatiga bag‘ishlangan bo‘lib, bu uning milliy iqtisodiy rivojlanishda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

«Eksport salohiyati» ta’rifining rivojlanish tarixi mavjud. Eksport salohiyati iqtisodiy nazariyada 1990-yillarning boshida paydo bo‘lgan bo‘lib, u ilgari 1970–1980-yillarda ilmiy hamjamiyatning tadqiqotlari va munozaralariga mavzu bo‘lgan «sanoatning eksport bazasi» ta’rifining o‘rnini egalladi. 1990-yillarda e’tibor tashkilotlarning global miqyosda ishlab chiqarish va sotish faoliyatiga qaratila boshlandi[1]. Davlatning tarmoqlar bo‘yicha faoliyati xalqaro eksport siyosatining obyekti sifatida qaraladi, shu bilan birga eksport salohiyatining muhim elementi uning mohiyati va «salohiyat» hamda «eksport» tarkibiy qismlarining mazmuni hisoblanadi.

«Salohiyat» tushunchasi tadqiqot yo‘nalishiga qarab turlicha talqin qilinadi. Salohiyat deb mahsulot, tovar, ish yoki xizmat yaratish mumkin bo‘lgan resurs tushuniladi, ya’ni bu resurs keyinchalik turli foydali va zarur boyliklarni shakllantirish va yaratishni ta’minlaydi.

Salohiyat mohiyatiga turli mualliflar quyidagi mazmunlarni beradilar:

Muayyan vazifani hal qilish, belgilangan maqsadga erishish yoki ma’lum sohada foydalanish mumkin bo‘lgan resurslar, manbalar, imkoniyatlar, vositalar va zaxiralar.

Iqtisodiy obyektning xususiyati, uning ma’lum qobiliyatini tavsiflovchi belgi.

ISSN 3030-3907

Subyektning imkoniyatlari yoki mavjud zaxiralari, vositalari va manbalari; ular safarbar qilinishi, harakatga keltirilishi va belgilangan maqsadlarga erishish, vazifa hal qilish uchun qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan imkoniyatlar; shuningdek, alohida shaxs, davlat va jamiyatning ma’lum sohadagi imkoniyatlari[2].

Subyektning mavjud va istiqbolli ichki va tashqi zaxiralari.

Resurslar, vositalar va zaxiralar majmui bilan bog‘liq salohiyat, ya’ni iqtisodiy faoliyatning ob’ektiv parametrlari bilan aniqlanadigan salohiyat.

Mualliflar ushbu ro‘yxatni quyidagi band bilan to‘ldirishni taklif qiladilar:

Tizimning maksimal darajada mumkin bo‘lgan yoki ilgari mavjud bo‘lgan (katta, yaxshiroq) holati bilan uning joriy holati o‘rtasidagi farq. Ta’kidlash joizki, nashrlarda odatda salohiyat tizimning keyingi o‘sish imkoniyati yoki salohiyat rivojiga ta’sir qiluvchi turli elementlarning kompleks o‘zaro ta’siri sifatida ko‘rib chiqilmaydi. 1-jadvalda salohiyat turlari ularning belgilari va mansubligiga ko‘ra taqdim etilgan.

1-jadval

Salohiyat turlari va asosiy jihatlari

Salohiyat turi	Tarkibi
Resurs salohiyati	Ichki va tashqi iqtisodiy jarayonlarni xomashyo, materiallar, zaxiralar va boshqa vositalar bilan ta’minlaydi.
Ishlab chiqarish salohiyati	Davlat ichidagi ishlab chiqarish jarayonlarining majmui, shu jumladan alohida tarmoq darajasida ham, milliy ishlab chiqarish darajasida ham.
Ma’muriy (kadrlar) salohiyati	Ichki va tashqi bozorda mehnat va kadr imkoniyatlarining majmui.
Intellektual salohiyat	Ichki va tashqi bozorda intellektual zaxiralar majmui, ya’ni davlatning intellektual kuchi, bu esa ma’lum tashkilot xodimlarining bilim va ko‘nikmalari darajasidan iborat bo‘lib, ularni mahsulot yaratishda qo‘llaydi.
Tabiiy salohiyat	Keyinchalik texnik, texnologik va boshqa amaliyotlar ta’sirida mahsulot yoki tovarga aylanishi mumkin bo‘lgan tabiiy zaxiralar majmui.
Investitsion salohiyat	Ichki va tashqi bozorda moliyaviy vositalar, moliyaviy resurslar, kapital investitsiyalar majmui, ular keyinchalik yakuniy mahsulotga aylanadi va kelajakda moliyaviy natija beradi.
Innovatsion salohiyat	Mahsulot, tovar yoki xizmat ishlab chiqarishda ichki va tashqi bozorda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan innovatsion vositalar, know-how, yangiliklar, g‘oyalar va ishlanmalar.

ISSN 3030-3907

Texnik (texnologik) salohiyat	Mahsulot, tovar yoki ishlarni mamlakat ichida va tashqarisida ishlab chiqarishga imkon beruvchi texnik va texnologik imkoniyatlar (ishlab chiqarish fondlari, quvvatlar, texnika).
Marketing salohiyati	Yaratuvchi mahsulotni bozorda, ya'ni oxirgi iste'molchiga yetkazishga xizmat qiluvchi reklama, axborot va kommunikatsion vositalar majmui.
Institutsional salohiyat	Ichki va tashqi bozorlarda mahsulot, tovar yoki xizmat ishlab chiqarishni ta'minlaydigan turli bozor institutlari majmui.
Infratuzilma salohiyati	Ma'lum hududning infratuzilma rivojlanishini ifodalovchi hududiy fond, unga transport kommunikatsiyalari, markazdan uzoqlik, hududning ishlab chiqarish tizimi sifati kiradi.
Iqtisodiy salohiyat	Oxirgi mahsulot, ish yoki xizmat, ular yakuniy iste'molchiga yetkazish uchun ishlab chiqariladi va yuqorida keltirilgan barcha salohiyatlar (ishlab chiqarish, logistika, kadrlar va h.k.) orqali pul ekvivalentiga aylanadi.
Tizimli salohiyat (mualliflar taklifi)	Iqtisodiy tizim (subyekt) xususiyatlarini tashqi va ichki sharoitlarga qarab oshirish yoki kamaytirish imkoniyati. Tizimning potensial imkoniyatlari chegarasi bilan cheklangan.

Barcha salohiyat turlarining majmui «iqtisodiy salohiyat» yagona tushunchasida birlashadi, u yakuniy mahsulotning samaradorligini va uning raqobatbardoshligini ko‘rsatadi.

Keyinchalik mualliflar salohiyatni vaqtiy ko‘lamga ega bo‘lgan tizimning xususiyati sifatida tushunadilar, u mavjud resurslar va aloqalar asosida tizimning real imkoniyatlarini ham, tashqi yoki ichki muhit o‘zgarishi natijasida amalga oshiriladigan potensial imkoniyatlarini ham belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Korxona salohiyatini mavjud resurslar hamda ishlab chiqarish va boshqaruv vositalarining majmui sifatida ko‘rish mumkin, ular keyinchalik ma'lum bir maqsadga erishish uchun mahsulot, ish yoki xizmatni shakllantiradi, ishlab chiqaradi va rivojlantiradi, bunda korxona tashqi va/yoki ichki muhitining o‘zgarishi bilan amalga oshiriladigan potensial imkoniyatlar hisobga olinadi.

Ta'kidlash joizki, mualliflar keyinchalik salohiyatni iqtisodiy subyektning faoliyatini ishlab chiqarish va rivojlantirishning asosiy elementi sifatida ko‘rib chiqadilar.

«Eksport» tushunchasini o‘rganish yondashuvlari orasida tor va keng yondashuvlar ajratiladi. Tor yondashuv ma'lum ichki omillar bilan belgilanadi, ular ma'lum bir sohaning rivojlanishini ta'minlaydi, ya'ni mikroiqtisodiy mezonlar

ISSN 3030-3907

bilan aniqlanadi. Keng yondashuv esa xalqaro bozorda erishilgan yoki erishilishi mumkin bo‘lgan darajani ko‘rsatadi.

Eksport tushunchasining qonuniy ta’rifi Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqining 139-moddasida (29.05.2019-yildagi tahrir) ochib berilgan bo‘lib, unda eksport bojxona tartibi shunday ta’riflangan: bu ittifoq tovarlariga nisbatan qo‘llaniladigan bojxona tartibi bo‘lib, unga ko‘ra bunday tovarlar doimiy ravishda ittifoq hududidan tashqariga chiqariladi.

Ta’kidlash joizki, Rossiya Federatsiyasi qonunchiligida «eksport», «eksport operatsiyalari» va shunga o‘xshash ta’riflarning tushunchaviy apparati juda muhimdir, chunki u eksportning shakllanishi va rivojlanishining mohiyati, mezonlari va belgilari, shuningdek, uning Rossiya iqtisodiyotining tarkibiy qismlaridan biri sifatida ahamiyatini belgilaydi[3].

«Salohiyat» va «eksport» tushunchalari «eksport salohiyati» ta’rifini shakllantiradi, unda eksport faoliyatining ichki va tashqi tomonlarini namoyon etish va amalga oshirishni o‘z ichiga olgan murakkab jarayon ifodalanadi. «Eksport salohiyati» ta’rifining mohiyati uning shakllanishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar majmui orqali ifodalanadi. Salohiyat barcha imkoniyatlar, vositalar va resurslarning o‘zaro ta’siri majmuini nazarda tutadi, ulardan mahsulot yaratiladi, shu jumladan o‘sish potensial imkoniyati ham mavjud; eksport esa ushbu tovar yoki mahsulotni tashqi iste’molchilarga yetkazish orqali amalga oshiriladi.

Mualliflar «eksport salohiyati» tushunchasini ochib berish bo‘yicha mavjud yondashuvlarni quyida ko‘rsatadilar.

Birinchidan, mahalliy va xorijiy adabiyotlarda «eksport salohiyati» tushunchasi ko‘pincha milliy iqtisodiyotning dunyo bozorida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni yetarli hajmlarda jahon narxlari bo‘yicha eksport qilish qobiliyati sifatida tushuniladi.

Ushbu yondashuv eksport salohiyatini milliy iqtisodiyotning tarkibiy qismi sifatida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish orqali aks ettiradi; bunday yondashuvni resurs yondashuvi deb atash mumkin, u salohiyat va resurslar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va ularning bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, eksport salohiyatini rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri tizimli yondashuv bo‘lib, u eksport salohiyatini shakllantiruvchi barcha o‘zaro bog‘liq elementlarni birlashtiruvchi iqtisodiy tizimni tashkil etadi. Bunday elementlarga tashkiliy, qonuniy, kadrlar, kommunikatsiya, ishlab chiqarish, moliyaviy va boshqa elementlar kiradi. Eksport salohiyati tizimi maqsad, resurslar, kommunikatsiyalarni, ya’ni eksport salohiyatining imkoniyatlarini belgilaydi. Ta’kidlash joizki, raqamli transformatsiya va global o‘zgarishlar mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirishga alohida ta’sir qiladi. Masalan, Czyanhong

ISSN 3030-3907

Chjan ta'kidlaydi: «Globalizatsiya integratsiyalashgan bozor va global ishlab chiqarish tizimini yaratadi. Hech bir davlat globalizatsiya ta'siridan qocholmaydi va hech bir davlat o'zini globalizatsiya jarayonidan chiqarishni maqsad qilmagan. Hatto ilgari ichki bozorga yo'naltirilgan strategiyani tutgan davlatlar ham o'z iqtisodiyotlarini tovarlar, xizmatlar va kapitalning chegaralararo harakatini liberallashtirish orqali global tarmoqqa ulashadi. Bu tendensiya nafaqat ushbu davlatlarning rivojlanish sur'atlarini, balki ularning jahon raqobat kartasi va mamlakatlarning pozitsiyasini sezilarli darajada o'zgartiradi».

Bugungi kunda mamlakat iqtisodiyotini zamonaviy taraqqiy qildirishning muhim yo'nalishi bo'lib eksport munosabatlarini samarali tashkil etish bo'lib hisoblanadi. Buning uchun esa mamlakat hududlarida eksport salohiyatini oshirish asosiy ustuvor vazifa bo'lib qaraladi. Eksport salohiyati milliy ishlab chiqarishni saqlash va rivojlantirish nuqtai nazaridan iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning alohida iqtisodiy yo'nalishi sifatida davlatning iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilaydi.

Eksport turli manfaatdor guruhlar: mulkdorlar, menejerlar, xodimlar, raqobatchilar va boshqalar nuqtai nazaridan korxona samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning yaxshilanishini ta'minlaydi[4].

Potensial mahsulot ishlab chiqariladigan barcha imkoniyatlar, vositalar, resurslar, shu jumladan o'sish potensialining o'zaro ta'siri yig'indisini nazarda tutadi va eksport ma'lum mahsulot yoki mahsulotni tashqi iste'molchilarga sotishga asoslanadi[5].

Eksport salohiyati - ma'lum bir mamlakatning mavjud yoki ishlab chiqarilgan resurslari va mahsulotlarini eksport qilish potensial qobiliyatidir[6]. "Eksport salohiyati" tushunchasi ko'proq amaliy foydalanishga qaratilgan. Ushbu ta'rif iqtisodiyot tarmoqlari ishlab chiqarish hajmining tashqi bozorlarda sotish bilan mutanosibligiga asoslanadi.

Eksport salohiyatini o'rganish zarurati biznesning xalqaro iqtisodiy aloqalari sohalarining kengayishi munosabati bilan paydo bo'ldi. Mamlakatni globallashuv va xalqaro iqtisodiy hamkorlik jarayonlariga to'liqroq kiritish zarur. Tashqi bozorga chiqish korxonaning tashqi bozorga raqobatbardosh mahsulot yetkazib berish va ilgari surish yoki ma'lum muddatda talab qilinadigan miqdorda raqobatbardosh xizmatlar ko'rsatish bo'yicha potensial imkoniyatlarini aniqlash maqsadida eksport salohiyatini dastlabki baholashni talab qiladi. Doimiy o'zgarib turadigan bozor konyunkturasi, tashqi savdo aloqalarining kengayishi va xalqaro bozorlarda raqobatning kuchayishi sharoitida eksport salohiyatidan samarali foydalanish korxonaning barqaror rivojlanishiga erishishga qaratilgan yuqori sifatli boshqaruv qarorlarini tayyorlash va qabul qilishni ta'minlaydi. Eksport salohiyatini baholashdagi asosiy muammolardan biri uning axborot bazasining yo'qligidir.

ISSN 3030-3907

Ko‘pgina usullar mualliflari hisoblash manbalarini ko‘rsatmasdan ko‘rsatkichlarni modellashtirish bilan cheklanadi. Bu esa ularning amaliy ahamiyatini kamaytiradi.

Iqtisodiy potensialni iqtisodiyotni boshqarishning moddiy asosi sifatida belgilashga asoslanib, salohiyatining quyidagi tarkibiy qismlari alohida ajralib turadi[7]:

1. Tabiiy resurs (ekologik va iqtisodiy).
2. Ishlab chiqarish.
3. Innovatsion va tarbiyaviy (intellektual); mehnat (kadrlar) salohiyati.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilish, ayniqsa, Vetnam kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o‘ynaydi. Qishloq xo‘jaligini eksport qilish faoliyati rivojlanayotgan mamlakatlarga kuchli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, mahalliy qishloq xo‘jaligi korxonalari va savdogarlar daromadlarini oshiradi; qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirish, saqlash va tashish bosqichlarida sifatni oshirish; chet el valyutasini ko‘paytirish; va iqtisodiy o‘sishni tezlashtirish[8].

Eksport salohiyatining mohiyati va asosiy omillari jahon olimlarining eksport salohiyatini tushunishga yondashuvlar haqidagi fikrlari asosida aniqlanadi[9]. Ya’ni, yalpi ichki mahsulot hajmi va sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmat ko‘rsatish sohasining iqtisodiyotdagi ulushi, shuningdek sanoat korxonalari eksport salohiyati va uning iqtisodiy rivojlanishdagi roli o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilinadi.

Avvalo, hududning eksport salohiyati eksportga jo‘natilgan mahsulot va xizmatlarning hududiy ishlab chiqaruvchilari resurslari, imkoniyatlari va ishlab chiqarish natijalari yig‘indisini aks ettiradi. Eksport salohiyatidan foydalanish darajasi tashqi sotish dinamikasi bilan belgilanadi. Eksport salohiyatining barqaror ijobiy dinamikasini ta’minlash uchun uning rivojlanish omillarini tushunish muhim ahamiyat kasb etadi.

Global omillar butun jahon iqtisodiyotining ta’sirini, jumladan bozor kon’yunkturasini hamda tovarlar va xizmatlarga talab va taklif o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantiradi. Muhim omil bu sanksiyalar siyosati bo‘lib qaraladi. Sanksiyalarning joriy etilishi mamlakatlar va mintaqalarni o‘zaro savdoni qisqartirish va import o‘rnini bosishni kengaytirishga undaydi. Globallashuv integratsiya jarayonlariga yordam beradi. Chunki, mamlakatlar, mintaqalar va kompaniyalar o‘rtasidagi aloqalar mustahkamlanadi. Mehnat migratsiyasi, moliyaviy oqimlarning kuchayishi, internet-texnologiyalarning rivojlanishi xalqaro kompaniyalar, iqtisodiyotning yangi tarmoqlarida yaratilishiga imkon beradi.

ISSN 3030-3907

Bizning fikrimizcha, iqtisodiy sikl bosqichining jahon savdosiga ta’sirini ta’kidlash kerak. Chunki, xalqaro savdo ishtirokchilari hisobga olinadigan iqtisodiy faoliyatda oldindan aytib bo‘ladigan tebranishlar va tendensiyalar mavjud bo‘ladi. Jahon iqtisodiyotidagi umumiy pasayish noqulay bozor sharoitlari tufayli eksport salohiyatining qisqarishiga imkon beradi. Aksincha, jahon iqtisodiyotining yuksalishi eksport salohiyatini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlardan xabar beradi.

Makrotizimlarning ta’sir etuvchi omillari umumiy iqtisodiy shart-sharoitlarning mamlakat darajasidagi ta’siridan shakllanadigan omillar hisoblanadi. Makrotizimlar omillari mamlakatning alohida hududlari eksport salohiyatini shakllantirish va rivojlantirish uchun makroiqtisodiy shart-sharoitlarni talab qiladi. Valyuta kursining pasayishi va inflyatsiyaning maqbul darajasi mintaqaviy ishlab chiqaruvchilarning eksport faoliyatini rag‘batlantiradi. Chunki, eksport qilinadigan tovarlar va xizmatlarning narxi raqobatbardosh bo‘ladi. Dastur va loyihalar eksport maqsadlarini belgilab, eksport faoliyatini rag‘batlantirish chora-tadbirlarini o‘z ichiga oladi.

Mezotizim ta’sir etuvchi omillar eksport salohiyatini rivojlantirish uchun mintaqadagi ichki shart-sharoitlarni shakllantiradi. Mehnat unumdorligining oshishi, innovatsiyalarning joriy etilishi tannarxni pasaytirish va mahsulotlarning jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Tabiiy resurs salohiyati va iqtisodiyotning mavjud tuzilmasi eksportga mo‘ljallangan mahsulot va xizmatlar assortimenti uchun asos hisoblanadi. Innovatsion ekotizim, investitsiya muhiti va eksportchilarni qo‘llab-quvvatlash tizimi kompaniyalarning tashqi bozorlarga chiqishini osonlashtirish uchun mo‘ljallangan infratuzilma omillarini tashkil qiladi. Sanoat siklining bosqichi mahsulot bo‘yicha mintaqadagi mavjud vaziyat va sanoatning holati haqida muhim ma’lumotlarni beradi. Ishbilarmonlik faolligi oshib borayotgan tarmoqlarda sanoatning eksport salohiyati yuqori bo‘ladi. Chunki, u investitsion faollikning o‘sishi va yangi ishlab chiqarish dasturlarini joriy etish bilan tavsiflanadi. Bu ishlab chiqaruvchilar yangi bozorlarni qidiradi va ular orasida xorijiy davlatlar bo‘lishi mumkin. Innovatsiyon salohiyat va export salohiyatini bir biri bilan bog‘lovchi SIEM ning umumiy ko‘rinishi:

$$\Delta Ex_t = \frac{1}{k}\sum_{i=1}^{k} w_i \left(SI_t^{(i)} - SI_{t-1}^{(i)}\right) \qquad (1)$$

Bu yerda: ΔEx – exportning qo‘shimcha hajm indeksi, SI – salohiyat indekslari:

SI_1- resurs salohiyati indeksi;

SI_2- innovatsion texnologiyalar ko‘rsatkichi,

SI_3- mahsulot sifati va sertifikatlash darajasi,

SI_4- eksport diversifikatsiyasi indeksi,

SI_5- barqaror rivojlanish indeksi.

k - salohiyat ko‘rsatkichlari soni,

ISSN 3030-3907

w_i – i-salohiyat ko‘rsatkichining vazn koeffitsiyenti: Ex=f(SI(i)) empirik model elastiklik koeffitsiyentlarining birlik shkaladagi ulushi

Salohiyat indekslari tuman va shaharlar kesimida bu ko‘rsatkichlarning normallashtirilgan qiymatlariga teng ([0,1] kesmada yotishi va turli o‘lchov birliklardan qutilish uchun)

Mikrotizimlarning ta’sir etuvchi omillari yoki mahalliy omillar xo‘jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish tizimining ichki holati, ularning global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuv darajasi va tashqi iqtisodiy marketing strategiyasi bilan shakllanadi. Milliy hukumatlar, mintaqaviy hokimiyatlar va eksportchilar ishtirokida faoliyatning barcha darajalariga o‘zaro faoliyat omillar kiradi. Xalqaro savdoning yagona qoidalari ishtirokchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar qoidalarini tashkil qiladi. O‘zaro savdoning umumiy qoidalarining samaradorligi qanchalik yuqori bo‘lsa, ishtirokchilarning manfaatlari shunchalik yaxshi muvofiqlashtiriladi. Bojxona infratuzilmasi faoliyati, uning zahiraviy salohiyati, salohiyati, eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish bo‘yicha xizmatlarning uzluksiz amalga oshirilishi eksport salohiyatiga bevosita ta’sir qiladi. Ular qiluvchilar uchun shart-sharoit yaratadi va bojxona to‘lovlari budjetini shakllantiradi.

Xulosa va takliflar. Eksportni rivojlantirish maqsadlarini amalga oshirish va maqsadli ko‘rsatkichlarga erishish uchun eksport va eksportchilarni qo‘llab-quvvatlashning amaldagi mexanizmi zarur. Bunday mexanizmning tarkibiy unsurlariga quyidagilar kiradi:

- davlat organlari (vakolatli vazirliklar va idoralar)faoliyati;
- istiqbolli eksport loyihalarini davlat tomonidan tashkil etilgan qo‘llab-quvvatlash;
- samarali bojxona tartibga solish;
- milliy eksportni rivojlantirish dasturlari va strategiyalarini shakllantirish;
- kichik va o‘rta korxonalarni (ko‘b)ishlab chiqarish va eksport qilishni qo‘llab-quvvatlash;
- eksport markazi faoliyati doirasida eksportni qo‘llab-quvvatlash markazlarining federal tarmog‘ini joylashtirish;
- eksportchilar uchun samarali axborot va ta’lim yordamini shakllantirish;
- biznes missiyalarini tashkil etish va eksportchilarning xalqaro ko‘rgazmalarda ishtiroki;
- korxonalarining onlayn saytlarda ishtirokini tashkil etish.

Shuningdek, eksport salohiyati, to‘g‘ridan-to‘g‘ri korxona, korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyatni, xususan, maqsadli tashqi savdo bozorlariga chiqishdan iborat bo‘lgan eksport faoliyatini amalga oshirishga tayyorligi, qobiliyati sifatida belgilanadi. Eksport salohiyati korxonaning tashqi bozorga chiqish strategiyasini ishlab chiqish uchun asosdir. Eksport salohiyatining rivojlanishiga ta’sir etuvchi

ISSN 3030-3907

omillar bilvosita ta’sir qiladi va korxonaning tashqi bozorga chiqish strategiyasini shakllantirish tartibini va korxonaning tashqi bozorda vakillik darajasini belgilaydi.

Darhaqiqat, eksport salohiyatining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilar bilan belgilanadi:

- tabiiy resurslarni o‘z ichiga olgan resurs salohiyati;
- raqobatbardosh “yuqori texnologiyali” mahsulotlar va tashqi bozorlarda talab qilinadigan boshqa mahsulotlar, shu jumladan oddiy tovarlar, axborot va texnologiyalarni ishlab chiqarish imkonini beruvchi texnologik va innovatsion salohiyat;
- ikki mustaqil yo‘nalishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan inson salohiyati: malakali ilmiy kadrlar, boshqa mamlakatlarda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan o‘rta va past malakali ishchi kuchi (mehnat eksporti);
- mahalliy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardosh pozitsiyalarini mustahkamlash;
- iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi moliyaviy kapital va aktivlar;
- jahon bozorida talab ortib borayotgan ayrim tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishni ko‘paytirish uchun foydalanilishi mumkin bo‘lgan aholining institutsional jamg‘armalari;
- mamlakatning geografik xususiyatlari, ulardan foydalanish transport xizmatlari eksportini oshirish va xalqaro turizmni rivojlantirish;
- milliy kapitalning raqobatdosh mamlakatlar va firmalar oldida innovatsion va intellektual modernizatsiyani amalga oshirish qobiliyati.

Mazkur tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, eksport salohiyati milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Eksport salohiyati nafaqat korxonalarning, balki tarmoqlar, mintaqalar va butun mamlakat darajasida shakllanadi. Uning samarali rivojlanishi institutsional va tarkibiy omillar, resurslarning optimal taqsimlanishi, mahsulot va xizmatlarning diversifikatsiyasi hamda raqobatbardoshlik darajasi bilan bevosita bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Дубков, С.В. О разработке стратегий обеспечения устойчивого инновационного развития предприятий ЛПК / С.В. Дубков // Экономика и управление. — 2014. —№ 9(107). — С. 8–12. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=22459242 (дата обращения 08.09.2023).
2. Карапейчик, И.Н. Понятие потенциала в экономике: общая концепция / И.Н. Карапейчик // Эффективная экономика. — 2011. — № 12. — URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=820 (дата обращения 10.09.2023)

ISSN 3030-3907

3. Карапейчик, И.Н. Понятие потенциала в экономике: общая концепция / И.Н. Карапейчик // Эффективная экономика. — 2011. — № 12. — URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=820 (дата обращения 10.09.2023)
4. Сухих Д.Г., Кац В.М. Методики оценки экспортного потенциала предприятия. Российский опыт. // Вестник науки Сибири, 2015, №2 (17) - с. 63.
5. Шум Н.М., Логинов М.П. Экспортный потенциал как основа системы международных экономических отношений. // Вестник Евразийской науки, 2023, Том 15, №5. - с. 5.
6. Тихомиров А.О. Экспортный потенциал: оценка формирования и использования. // Вестник полоцкого государственного университета, 2011. – с. 46. elib.psu.by
7. Дажигова А.Б. Экспортный потенциал как системообразующий элемент экономического развития страны. // Вестник магистратуры, 2022, №5-1 (128). - с. 60.
8. Helian Ъu, Do Trong Nghia, Nguyen Hoang Nam. Determinants of Vietnam’s potential for agricultural eъport trade to Asia-Pacific economic cooperation (APEC) members. // Heliyon, 9 (2023). - p. 2.

ISSN 3030-3907